

УДК 94(477)“1943/1944”:930(47+57)“19”

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.25>

БИТВА ЗА ДНІПРО НА СТОРІНКАХ ЗАКРИТИХ РАДЯНСЬКИХ ВИДАНЬ З ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Чорний Олександр,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії

Центральноукраїнського державного університету

імені Володимира Винниченка

ORCID ID: 0000-0001-5169-3554

Протистояння Червоної армії та Вермахту на південному фланзі Східного фронту наприкінці літа 1943 – навесні 1944 року увійшло в історіографію німецько-радянської війни як битва за Дніпро. Вивчення дніпровської баталії започатковано ще в середині 1944 року та триває й досі. Автор пропонованої публікації констатує, що концептуальне бачення битви за Дніпро в радянській мілітаристиці окреслилося у 1970-х роках, коли у науковій літературі були чітко окреслені територіальні і хронологічні рамки баталії, запропоновано бачення її етапів та визначено розуміння битви як подолання “Східного валу” – німецької стратегічної оборонної лінії на Дніпрі. Констатуючи той факт, що дослідженням німецько-радянського протистояння на Дніпрі в радянській історичній науці займалися виключно воєнні історики, які працювали у Воєнно-науковому управлінні Генерального штабу Радянської армії, а також на спеціалізованих кафедрах у військових академіях, дослідник наголошує, що праці з історії битви за Дніпро можна розділити на офіційні і відкриті для користування та дослідження, що публікувалися в СРСР закритими виданнями під грифами “цілком таємно” або “для службового користування”.

У статті автор вперше аналізує бачення битви за Дніпро радянськими істориками на сторінках закритих видань та доходить висновків, що засекречені дослідження, так само як і роботи, призначені для широкого використання, не позбавлені головних радянських ідеологічно-пропагандистських штампів, а саме: Дніпро восени 1943 року було подолано Червоною армією з ходу; “боротьба за Дніпро” ознаменувала завершення докорінного перелому у протистоянні Червоної армії і Вермахту на Східному фронті; перемоги на Дніпрі СРСР домогся без допомоги союзників по антигітлерівській коаліції. Дослідник відзначає, що у закритих виданнях комплексно проаналізовані причини деяких невдач Червоної армії на Дніпрі, але не порушено питання щодо ціни подолання ріки радянськими з’єднаннями.

Ключові слова: Німецько-радянська війна, Східний фронт, Червона армія, Вермахт, битва за Дніпро, докорінний перелом, мілітаристика, дослідження, історіографія.

Chornyi Oleksandr. The battle for the Dnipro on the pages of closed soviet publications from the German-Soviet war history

The confrontation between the Red Army and the Wehrmacht on the southern flank of the Eastern Front at the end of the summer of 1943 – the spring of 1944 entered the German-Soviet war historiography as the battle for the Dnipro. The study of the Dnipro battle was started in the middle of 1944 and continues to this day. The author of the proposed publication states that the conceptual vision of the Dnipro battle in Soviet militarism has been defined in the 1970 s, when the territorial and chronological framework of the battle was clearly outlined in scientific literature, a vision of its stages has been proposed and the understanding of the battle as overcoming the “Eastern Wall” – the German strategic defense line on the Dnipro has been defined. Stating the fact that the study of the German-Soviet confrontation on the Dnipro in Soviet historical science has been exclusively carried out by military historians who worked in the Military Scientific Department of the Soviet Army General Staff, as well as in specialized departments in military academies, the researcher emphasizes that works on the history of the battle for the Dnipro can be divided into official and open for usage and research and published in the USSR in closed editions under the labels “completely secret” or “for official use”.

In the article, the author for the first time analyzes the vision of the battle for the Dnipro by Soviet historians on the pages of closed publications and comes to the conclusion that classified studies, as well as works intended for wide usage, are not devoid of the main Soviet ideological and propaganda stamps, namely: the Dnipro in the fall of 1943 has been overcome by the Red Army on the move; the “struggle for the Dnipro” marked the end of a fundamental break in the confrontation between the Red Army and the Wehrmacht on the Eastern Front; the USSR achieved victory on the Dnipro without the help of its allies in the anti-Hitler coalition. The researcher notes that the reasons for some of the Red Army's failures on the Dnipro have been comprehensively analyzed in the closed editions, but the issue of the cost of crossing the river by Soviet units hasn't been raised.

Key words: German-Soviet war, Eastern Front, Red Army, Wehrmacht, battle of the Dnipro, turning point of the World War II, militarism, research, historiography.

Битва за Дніпро – одна з найважливіших та найдраматичніших подій на Східному фронті наприкінці літа 1943 – навесні 1944 року, у ході якої Червона армія зламала опір Вермахту на Лівобережній Україні та на Донеччині, у надважких обставинах форсувала Дніпро та розгорнула наступ на його правому березі, вийшовши у підсумку на радянсько-румунський кордон і на т.зв. “старий державний кордон” на заході СРСР. Це був безперервний восьмимісячний наступ РСЧА на південному фланзі німецько-радянського фронту та перший довготривалий успішний наступ радянських з’єднань у ході війни Німеччини та СРСР.

У Радянському Союзі загальний хід битви досить детально представляли центральні засоби масової інформації, які щодня публікували зведення Радянського інформаційного бюро, а також нариси фронтових кореспондентів про бої на дніпровському рубежі. У середині 1944 року в СРСР була опублікована перша науково-популярна розвідка під назвою “Битва за Дніпро” авторства генерал-майора Ф.М. Ісаєва [15].

Після війни в радянській історичній науці було порушено питання про підготовку досліджень з історії т.зв. «Великої Вітчизняної війни» та її окремих сторінок, як правило, героїчних. У 1949 році в СРСР було ухвалено перший післявоєнний “Перелік матеріалів, заборонених для оприлюднення у відкритих виданнях та на радіо” [30], яким фактично було встановлено контроль над оприлюдненням секретних ще з часів війни матеріалів у дослідженнях з історії радянсько-німецького збройного конфлікту. У зв’язку з цим у Радянському Союзі було започатковано практику публікації т. зв. закритих (засекречених) видань. Як наслідок, частина досліджень була прихована від пересічних радянських людей у спецховищах бібліотек та на полицях книгозбірень військових академій, де доступ до них мали лише представники вищої військової еліти. Для всіх інших радянська історична наука пропонувати вихолощено-лаковане бачення німецько-есересерівського протистояння у межах коротких нарисів про “Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр.” або шеститомного видання “Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945 рр.” [16]. І в першому, і в другому випадках громадяни в СРСР, які пережили і подолали війну, на найвищому рівні (на рівні ЦК ВКП(б) / ЦК КПРС) були позбавлені права знати бодай хоч якусь правду про неї та про ціну перемоги. Причому, останнє твердження стосується як війни в цілому, так і окремих її складових – і героїчних, і трагічних. Не є виключенням і битва за Дніпро.

Зазначене обумовлює необхідність підготовки сучасного комплексного дослідження з історії битви за Дніпро на основі розсекречених архівних матеріалів. Разом із тим реалізація обумовленого завдання передбачає глибоке вивчення історіографічного спадку стосовно дніпровської баталії – насамперед, радянських досліджень з історії війни, які раніше мали статус закритих видань.

Огляд сучасної вітчизняної мілітаристики засвідчує, що за останні десятиліття битва за Дніпро не стала предметом окремого комплексного дослідження. При цьому деякі аспекти та епізоди протистояння Червоної армії і Вермахту на Дніпрі наприкінці літа 1943 – навесні 1944 року все ж перебувають у полі зору дослідників. Зокрема, історики досить часто актуалізують питання, пов’язані з виходом з’єднань Воронезького фронту до Дніпра в районі Києва, з форсуванням ріки в районі т.зв. букринського вигину, у районі Лютіжа, з боями за Київ у жовтні – листопаді 1943 року, але водночас оминають не менш знакові події на не менш знакових ділянках Дніпра. Це значною мірою не лише скорочує саму битву за Дніпро, а й не сприяє широким інтерпретаціям стосовно її розмаху, масштабності протистояння противників, а з тим і формулюванню об’єктивних оцінок здобутої Червоною армією перемоги.

Відзначаючи факт відсутності новітньої монографічної літератури з історії битви за Дніпро, маємо підстави стверджувати, що й осягнення її історіографії лише започатковане. Серед розмаїття наукових статей, присвячених проблемі, нині ми можемо виділити лише кілька публікацій, у межах яких зроблена спроба ретроспективного аналізу праць з історії протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі. Це наукові розвідки О.Є. Лисенка [23] та Р.І. Пилявця [24], у яких автори побіжно згадали радянські видання закритого характеру, у яких окремої уваги була удостоєна і битва за Дніпро. На необхідності широкого залучення раніше засекречених видань, присвячених німецько-радянській війні, у процесі підготовки сучасних досліджень з історії Другої світової війни свого часу наголосив В.М. Грицьок [10]. У радянській історіографії війни згадки про дослідження закритого типу трапляються у публікаціях А.М. Грильова з історії вивчення “Великої Вітчизняної війни” у середині 1940-х – середині 1960-х років, що були опубліковані 1968 року на сторінках «Военно-історичного журналу» [12; 13]. Зазначене вище дозволяє констатувати, що порушена в межах пропонованої публікації проблема не була предметом досліджень, а відповідно, є актуальною та перспективною для її глибокої наукової розробки.

Аналіз закритих видань дозволить не лише по-новому розкрити широку проблематику дніпровської баталії, а й дати відповіді на питання: Чи була в СРСР спроба об’єктивного осягнення битви за Дніпро?

Як у закритих виданнях була представлена боротьба за дніпровський рубіж? Як окреслювалося значення подолання Дніпра Червоною армією? Чи порушувалося питання ціни перемоги СРСР у битві за Дніпро? Відповіді на ці питання дозволять вибудувати сучасне концептуальне бачення битви за Дніпро та обґрунтувати військове, політичне, економічне та міжнародне значення перемог, здобутих радянськими з'єднаннями на Дніпрі.

Пошуково-дослідницька та аналітична робота щодо історії вивчення битви за Дніпро показує, що її осягнення, як і дослідження інших складових німецько-радянської війни, було започатковане ще в її ході. 1942 року в структурі Генерального штабу РСЧА було створено відділ (з часом перетворений в управління) з вивчення та використання “досвіду Великої Вітчизняної війни” [12, с. 91]. Його співробітники мали узагальнювати інформацію про хід подій на фронті та публікувати у спеціалізованих виданнях, що функціонували в системі Народного комісаріату оборони СРСР. Водночас аналогічні відділи були створені і в діючій армії – в структурі оперативних відділів штабів дивізій, корпусів, армій і фронтів, які займалися не лише веденням журналів бойових дій, а й підготовкою узагальнених матеріалів про наступальні та оборонні бої. Усі матеріали, що готувалися вище згаданими структурами, відразу ж підлягали засекреченню. До вивчення досвіду бойових дій на фронтах німецько-радянської війни залучалися і офіцери-викладачі з військових академій. Під кінець війни (у 1944–1945 роках) робота стосовно узагальнення бойового досвіду Червоної армії та популяризації її перемог фактично була поставлена на потік [36].

У Радянському Союзі узагальнені матеріали щодо знакових операцій чи битв публікувалися уже через 2–3 місяці або через півроку після їх закінчення. Для прикладу, 1943 року в СРСР з'явилися перші нариси про бої за Сталінград [39], Харків [17] та Донецький басейн [18], 1944 року – про літньо-осінню кампанію 1943 року [40] та про відновлення радянського контролю над Києвом [25] і Мелітополем [22]. Джерелами для таких публікацій були повідомлення Радянського інформаційного бюро, статті фронткових кореспондентів в центральних радянських газетах, а також доповіді Й.В. Сталіна, оприлюднені засобами масової інформації. Аналіз таких видань засвідчує, що радянська ідеологічно-пропагандистська машина під проводом більшовицької партії ще в роки війни взяла під контроль підготовку “правильної” історії війни. Як правило, такі праці були відкритими для поширення в СРСР та використовувалися як агітки.

Аналіз відомих радянських публікацій з історії війни засвідчує, що в СРСР у повоєнний час з'явилося чимало видань закритого характеру. Справа в тім, що по закінченню німецько-радянської війни дослідницька робота щодо її вивчення набула широкого розмаху. Поставлені перед істориками-мілітаристами завдання головним чином полягали у такому: узагальнити накопичений досвід підготовки та реалізації наступальних та оборонних боїв, виокремити найбільш знакові та корисні для практичного використання уроки, “не завищуючи при цьому успіхи Червоної армії” [12, с. 93]. Зробити це без залучення секретних документів і матеріалів було неможливо. З огляду на це у перші повоєнні роки була перебудована система військово-історичних інституцій. Головними дослідницькими центрами з вивчення історії війни стали Воєнно-історичне управління Генерального штабу Червоної армії, утворене 1946 року, та кафедри історії війн і військового мистецтва, що діяли в структурі військових академій [12, с. 94].

На співробітників Воєнно-історичного управління покладалися й інші, більш конкретні завдання: розробити періодизацію війни, започаткувати збір та узагальнення матеріалів мемуарного характеру, розпочати узагальнення бойового досвіду Червоної армії та підготовку узагальнюючих аналітичних праць з історії війни, глибоких досліджень стосовно окремих операцій і битв у її ході. Окрім того, управління мало публікувати документи, готувати різнопланові військово-статистичні переліки та довідкові видання про з'єднання і бойові частини РСЧА [2], їх командний склад [3; 20]. З огляду на радянську післявоєнну цензуру виконання більшості окреслених вище завдань відбувалося без розголосу.

Як і все у Радянському Союзі, робота Військово-історичного управління Генерального штабу Червоної армії, починаючи з 1947 року, була побудована відповідно до п'ятирічного планування.

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років були започатковані багатотомні видання “Збірник бойових документів Великої Вітчизняної війни” (всього у 1947–1960 рр. було підготовлено 43 томи, під керівництвом генералів М.М. Шарохіна, В.Я. Небучинова, С.П. Платонова, Г.Г. Сгибнєва) [34], “Збірник воєнно-історичних документів Великої Вітчизняної війни” (всього у 1949–1954 рр. вийшло 14 томів, під керівництвом генералів М. О. Таленського, С. П. Платонова) [35], а також тематичні продовжувані видання у форматі збірників статей, що охоплювали статті чітко визначеної проблематики [11]. У межах згаданих видань опубліковано чимало матеріалів з історії протистояння Червоної армії і Вермахту на Лівобережжі Дніпра, пов'язаних з форсуванням дніпровського рубежу та захопленням плацдармів на західному березі ріки. Для прикладу, у “Збірнику бойових документів...” всього

було опубліковано близько 100 документів, які охоплюють директиви Ставки ВГК і її уповноважених командуванню фронтами, бойові донесення, оперативні зведення та карти-схеми.

На початку 1950-х років у СРСР з'явилися перші закриті наукові розвідки, присвячені подіям дніпровської баталії. Особливої уваги в контексті порушеної проблеми заслуговує дослідження В.В. Возненка “Наступ 1-го Українського (Воронезького) фронту на київському напрямку в 1943 році (Короткий оперативний нарис)” [6]. Відповідальним редактором праці виступив С.П. Платонов – один із провідних істориків-мілітаристів повоєнного часу, у 1950–1963 роках очільник Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних сил СРСР.

Це об'ємна наукова робота, підготовлена у 1947–1951 роках. У її межах автор досить детально проаналізував бойові дії Воронезького фронту щодо форсування Дніпра і захоплення плацдармів на правому березі ріки впродовж 22–29 вересня 1943 р., наступальні операції фронту на правобережжі у жовтні 1943 р., бої 1-го Українського фронту на київському напрямку під час наступу першої половини листопада та оборонні бої фронту в районі Корнина, Житомира і Брусилова під час німецького наступу на Київ, а також радянський контрнаступ другої половини листопада 1943 р. на Коростенському та Овруцькому напрямках.

У межах окреслених складових дослідження автор детально подав диспозицію сторін, охарактеризував задіяні сили Червоної армії та Вермахту, представив характеристику районів бойових дій, описав подробиці форсування Дніпра у смузі наступу кожної з армій фронту, вказав на прорахунки командування, які викликали труднощі під час форсування ріки та розгортання наступу радянських частин на її західному березі. Зокрема, головними причинами невдач під час форсування Дніпра автор виділив поспішність дій радянського командування, яке прагнуло переправитися через ріку “на плечах противника”, який “поспішно” відводив війська на західний берег. Дослідник наголошує, що подолання ріки проходило в надскладних умовах, штурмові групи на лівому березі Дніпра (особливо в перші дні форсування) діяли без належної підтримки, оскільки артилерійські і танкові частини, інженерні і понтонні підрозділи, авіація, тилові служби та служби забезпечення значно відстали від передових частин (часом на 100 і більше кілометрів), оскільки для їх вчасного перекидання катастрофічно бракувало пального.

Поданий у роботі матеріал – реконструкції подій, аналітика та висновки, широко проілюстровані таблицями та картами-схемами. Останніх у роботі 33 одиниці. На схемах повністю відображено хід бойових дій Воронезького (1-го Українського) фронту у боротьбі за плацдарми у смузі його наступу та в боях за Київ з 9 вересня по 30 листопада 1943 року.

1953 року завдяки роботі того ж самого управління були опубліковані дослідження військових істориків С.Д. Печенюка та В.Ф. Перегудова, що відображають форсування Дніпра 37-ю армією у районі Кременчука у вересні–жовтні 1943 року [32] та подолання ріки з'єднаннями 52-ї армії у районі Черкас у листопаді–грудні того ж року [29]. Обидві роботи охоплюють широкий фактографічний матеріал, включають характеристики районів бойових дій та оцінки сил протидіючих сторін. Як і попередня робота, названі дослідження включають 23 карти-схеми, які унаочнюють викладені у роботах реконструкції подій.

Згадані вище роботи В.В. Возненка, С.Д. Печенюка та В.Ф. Перегудова були розсекречені лише на початку 1990-х років, але в силу різних причин продовжують залишатися маловідомими дослідженнями в межах проблематики, пов'язаної з битвою за Дніпро. Водночас підготовлені авторами карти-схеми, про які йшлося вище, мають виключне значення для розуміння історії німецько-радянського протистояння на Дніпрі восени та взимку 1943 року. Для якомога ширшого уявлення про ці матеріали наведемо той факт, що на картах-схемах детально позначені не лише дії фронтів, армій, корпусів і дивізій, а й полків, а в деяких випадках – окремих зведених частин армійського чи фронтового підпорядкування, фронтових навчальних підрозділів, стрілецьких полків і, навіть, загороджувальних загонів. При цьому про “бойові подвиги” останніх на сторінках робіт не йдеться.

Принадно зазначимо, що 2007 року московське видавництво “Хранитель” у серії “Невідомі війни” (“Неизвестные войны”) перевидало усі три роботи єдиною книгою “Битва за Дніпро. 1943” [1]. Упорядником видання виступив В.Л. Гончаров, який у передмові не вказав, хто є авторами включених у книгу досліджень. При цьому проект для читача представлений як науково-популярне видання, що не відповідає його дійсній характеристиці.

У повоєнний час одним із головних друкованих засобів Міністерства оборони СРСР, орієнтованим на вивчення досвіду здобутого Червоною армією в роки німецько-радянської війни, став журнал “Воєнна думка” (“Военная мысль”), який у 1946–1989 роках функціонував як закрите видання, яке отримували лише республіканські та великі регіональні бібліотеки, де вони зберігалися у спецховищах. Примітним є і той факт, що імениті радянські історики-мілітаристи не посилалися на статті, що

в період закритості видання публікувалися на його сторінках. Тим часом нині ми можемо констатувати, що журнал “Военная мысль” розміщував розвідки радянських істориків і полководців [44], присвячених битві за Дніпро. Скажімо, 1953 року на сторінках видання було опубліковано статтю Б.С. Тельпуховського “Битва за Дніпро” [41], через десять років журнал розмістив дослідження В.В. Возненка “Битва за Дніпро і Київська наступальна операція” [5], а на честь 25-ї річниці події представив статтю Г.І. Короткова “Битва за Дніпро і фальсифікатори історії” [21].

Першими знаковими досягненнями воєнно-історичної науки у перші повоєнні десятиліття стали узагальнюючі дослідження “Операції Радянських Збройних сил у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.” [28] та “Стратегічний нарис Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” [38]. Обидві роботи виконані колективами воєнних істориків під загальним керівництвом генерал-лейтенанта С.П. Платонова та були розраховані на вузьке коло фахівців – представників вищого офіцерського корпусу СРСР.

Перейдемо до характеристики видань відповідно до предмету пропонованого дослідження. Перша з-поміж названих робіт є багатотомним виданням. Це чотири томи присвячені операціям основних періодів війни, до кожного з них додані окремі альбоми, в яких узагальнені відповідні картографічні матеріали. Для нашого дослідження цікавим є другий том, зміст якого включає матеріали стосовно операцій, проведених Червоною армією на Східному фронті у період т. зв. докорінного перелому в ході “Великої Вітчизняної війни”, що охоплює в часі події з 19 листопада 1942 року до кінця грудня 1943 року.

За твердженням авторського колективу, дослідження підготовлене “на основі архівних матеріалів і трофейних документів з використанням воєнно-історичних праць, опублікованих [Воєнно-науковим] управлінням Генерального штабу, штабами родів військ і видів Збройних Сил [СРСР], а також вищими військовими навчальними закладами” [28, с. 2]. Наведене зауваження є суттєвим, оскільки у самому тексті видання немає посилань на використані документи, матеріали та дослідницьку літературу.

Над томом працював авторський колектив у складі 20 осіб (2 генерал-майори, 17 полковників та 1 підполковник). Як бачимо, усі вони були військовими, які після війни перекваліфікувалися в істориків-дослідників. З-поміж авторів – 4 кандидати історичних і 4 кандидати воєнних наук. Відповідальним редактором видання виступив генерал-лейтенант С.П. Платонов.

У межах роботи (ні в передмові, ні в текстах відповідних глав) не вказані автори. Матеріал щодо протистояння Червоної армії та Вермахту на Дніпрі викладений у десятій главі “Операції радянських військ по звільненню Лівобережної України. Форсування Дніпра. Наступ радянської армії на Правобережжя України та в Північній Таврії (серпень–грудень 1943 року)” [28, с. 347–410]. Ймовірно, що одним із авторів цієї частини був член авторського колективу полковник Г.А. Колтунов, який у перші повоєнні десятиріччя спеціалізувався на вивченні протистояння РСЧА і Вермахту в районі Курського виступу та на Лівобережжі Дніпра влітку – восени 1943 року.

Дослідження було опубліковане 1958 року, а робота над ним тривала мінімум 5–6 років, на що вказує витримана у межах видання періодизація війни, що усталилася в радянській історичній науці та мілітаристиці у 1951 році [26, с. 48].

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу викладеного у виданні бачення протистояння Червоної армії і Вермахту на Дніпрі наприкінці серпня – у грудні 1943 року, маємо дати відповідь на питання: чому ця робота була віднесена нами до числа закритих праць з історії війни? У вузькому колі спеціалістів стосовно закритості цього видання дослідниками може висловлюватися і протилежна думка, оскільки воно цитоване у роботах радянських воєнних істориків, що вийшли друком у 1960-х – 1970-х роках [13, с. 77–78; 26, с. 48]. До того ж, на сторінках примірника, з яким нам довелося попрацювати немає ані типографської, ані зробленої вручну помітки “Цілком таємно”. На закритість даної роботи вказує примітка “в книзі пронумеровано всього 520 сторінок”, зроблена на редакційній сторінці [28, с. 2], що в радянській цензурі застосовувалася саме до секретних видань або видань призначених “для службового користування”.

Аналіз згаданої глави дозволяє констатувати таке. По-перше, автори стосовно протистояння Червоної армії і Вермахту кінця серпня – кінця грудня 1943 року не вживали поняття “битва за Дніпро”, а називали боротьбу за дніпровський рубіж (головний (стратегічний) об’єкт) “другим етапом літньо-осінньої (!) кампанії 1943 року” [28, с. 403], складовими якого були виділені “бої на Лівобережжі Дніпра” [28, с. 351–359], “бої на Донеччині” [28, с. 359–360], “бої на території південної частини Лівобережної України” [28, с. 403] та “бої на території Північної Таврії” [28, с. 403]. І лише один раз дніпровська епопея названа “боротьбою за Дніпро” [28, с. 409]. Як бачимо, автори видання не включили у дніпровське протистояння РСЧА і Вермахту бої у районі нижньої течії ріки – на південь від Нікополя.

Така подача подій обумовлює пошук відповіді на питання: чому автори не вживають поняття “битва за Дніпро” для означення широкомасштабних подій, що розгорнулися довкола Дніпра наприкінці

літа – навесні 1944 року? Необхідність пошуку відповіді на це питання посилюється тим, що поняття битва за Дніпро” вживалося в радянському інформаційному та науковому просторі ще в ході самого німецько-радянського протистояння на дніпровському рубежі. Для прикладу, центральні радянські газети ще 17 жовтня 1943 року опублікували статті “Герої битви за Дніпро”. Газета “Червона зірка” (“Красная звезда”) у другій половині жовтня вела однойменну рубрику [9], в середині 1944 року в СРСР було надруковано науково-популярний нарис авторства генерал-майора Ф.М. Ісаєва [15], про що уже йшлося вище, а 1956 року в СРСР в одному із збірників, присвячених важливим операціям “Великої Вітчизняної війни”, була надрукована досить об’ємна стаття В.В. Возненка “Битва за Дніпро” [4], а за кілька років до того журнал “Военна думка” (“Военная мысль”) надрукував статтю Б.С. Тельпуховського під такою ж назвою [41].

Пояснення вищеокресленої проблеми можна було б вбачати у назві самого видання, яке присвячене операціям – оборонним чи наступальним, але операціям. Але таке пояснення не зніме поставленого питання, оскільки оборонні та наступальні операції Червоної армії на Орловсько-Белгородському виступі у виданні об’єднані авторами у Курську битву [28, с. 203], а оборонну та наступальну фази німецько-радянського протистояння на Волзі названо Сталінградською битвою [28, с. 82].

На наш погляд, обережне ставлення авторів видання до поняття “битва за Дніпро” криється у двох досить важливих моментах. По-перше, битва за Дніпро у грудні 1943 року не закінчилася, оскільки найбільш повноводна частина ріки (від Лоева до Херсона) повністю була подолана лише в середині березня 1944 року після деокупації Херсона 13 березня 1944 року. На ширших хронологічних межах битви ще 1944 року наголошував Ф. М. Ісаєв [15, с. 7, 28–31], чого автори видання, ясна річ, не знати не могли, а відповідно вживання поняття “битва за Дніпро” у межах кінця серпня – кінця грудня 1943 року могло розглядатися авторським колективом як не коректне. По-друге, це є дотриманням сталінської концепції “переломного 1943 року”, який “вождь і учитель” усіх радянських людей, у тому числі й істориків, ототожнював з перемогами Червоної армії під Сталінградом, на Курському виступі та на Дніпрі. Тут варто зауважити, що Й.В. Сталін німецько-радянське протистояння на дніпровському рубежі не назвав битвою за Дніпро у відомій промові “про переломний рік”, виголошеній 6 листопада 1943 року [37, с. 109–127]. Так само “великий стратег” не розглядав складовими “боротьби за Дніпро” і події в районі Миронівсько-Звенигородського виступу (більше відомі як Корсунь-Шевченківська операція в радянській історіографії або “Черкаський котел” в німецькому баченні війни), в районі Нікополя і Кривого Рогу у лютому 1944 року, в районі Херсона та Дніпровського лиману в лютому – березні 1944 року, які він відносив до здобутків Червоної армії на фронтах 1944 року – року “вирішальних перемог Червоної армії” [37, с. 152–169] на Східному фронті, що стало підставою для штучного обрізання хронологічних меж дніпровської баталії, що засвідчується роботами А.М. Грильова [14] та Ф.Д. Воробйова і В.М. Кравцова [7].

Принагідно зазначимо, що в межах роботи не простежуються надмірні славні на честь Й.В. Сталіна й партії. Водночас ще раз наголосимо, що усе дослідження побудоване на періодизації війни, яка стала панівною в радянській історіографії з 1951 року з подачі радянського історика-мілітариста О.М. Самсонова [26, с. 48] та за підтримки К.Є. Ворошилова [8]. В основу періодизації були покладені сталінські промови про війну, виголошені у 1941–1945 роках [37].

У дослідженні події, пов’язані з “боротьбою за Дніпро”, розглядаються авторами у межах кінця серпня – кінця грудня 1943 року та обмежують радянсько-німецьке протистояння боями на лівобережжі ріки та на Донеччині, з форсуванням Дніпра від Лоева до Запоріжжя та захопленням плацдармів стратегічного значення – в районі Києва та Кременчука, наголошуючи, що у результаті цього було створено умови для розгортання наступу на правому березі Дніпра.

У межах окресленого бачення дослідниками чітко представлений хід бойових дій. Аналіз роботи засвідчує, що автори, використовуючи поняття операції як форму ведення узгоджених і взаємопов’язаних бойових дій, спрямованих на досягнення визначених цілей, для позначення просування Червоної армії по всій лінії зіткнення вживали поняття “наступ на севсько-чернігівському напрямку” [28, с. 351], або “Чернігівсько-Прип’ятська операція” [28, с. 355], “наступ Воронезького фронту на київському напрямку” [28, с. 356], “наступ Степового фронту на полтавсько-кременчуцькому напрямку” [28, с. 354], “наступ радянських військ на Донбасі” [28, с. 359]. Нині ці події в історіографії війни подані як Чернігівсько-Полтавська стратегічна наступальна операція (26 серпня – 30 вересня 1943 р.) [42, с. 261–264], що визначається як перший етап битви за Дніпро, у ході якого війська Центрального, Воронезького та Степового фронтів вийшли до Дніпра від Лоева до Домоткані та почали форсування ріки. Водночас “наступ радянських військ на Донбасі” у сучасній мілітаристиці поданий як Донбаська стратегічна наступальна операція (13 серпня – 22 вересня 1943 р.) [42, с. 265–268], у ході якої війська

Південно-Західного і Південного фронтів вийшли до Дніпра в районі Дніпропетровська і Запоріжжя, а також на рубіж ріки Молочної, розпочавши штурм нижньої частини т. зв. “Східного валу”.

Як окремих складників “боротьби за Дніпро” авторським колективом подане “форсування Дніпра та захоплення плацдармів на його правому березі” [28, с. 360–372], у межах якого виділені підпункти “форсування Дніпра і Прип’яті військами 13-ї армії Центрального фронту” [28, с. 362–364], “форсування Дніпра військами Воронежського фронту” [28, с. 365–369] та “форсування Дніпра військами 37-ї армії Степового фронту” [28, с. 369–372].

Варто наголосити, що виділеними у дослідженні епізодами з історії подолання дніпровського рубежу Червоною армією проблема форсування Дніпра повністю не презентується, оскільки, скажімо, у смугі наступу Степового фронту, крім 37-ї армії, Дніпро підкорювали і 46-а, і 53-я армії, і 4-а, 5-а та 7-а гвардійські армії, вклад яких у справу успішного подолання Дніпра лишився поза увагою дослідників. Досить фрагментарно представлене форсування ріки і з’єднаннями Південно-Західного й Південного фронтів.

Розширення плацдармів на західному березі Дніпра та вихід на Дніпро у його пониззі представлено у роботі як “наступальні операції радянських військ на Правобережній Україні та у Північній Таврії у жовтні – грудні 1943 року” [28, с. 376–403], серед яких виділені “Київська наступальна операція Воронежського (1-го Українського) фронту в жовтні – грудні 1943 року” [28, с. 379–388], “наступ військ Степового (2-го Українського) і Південно-Західного (3-го Українського) фронтів на кіровоградському та криворізькому напрямках у жовтні – грудні 1943 року” [28, с. 392–401] та “Мелітопольська операція військ Південного (4-го Українського) фронту 26 вересня – 5 листопада 1943 року” [28, с. 401–403]. Нині ці події розглядаються у межах Київської стратегічної наступальної (3–13 листопада 1943 р.) і оборонної операцій (13 листопада – 22 грудня 1943 р.) [42, с. 269–270] та Нижньодніпровської стратегічної наступальної операції (26 вересня – 20 грудня 1943 року) [42, с. 270–274].

Як бачимо, сучасні уявлення про хід подій на Дніпрі різняться з їхнім баченням наприкінці 1950-х років. Насамперед різниця помітна у хронології та назвах операцій. Аналізуючи працю 1958 року, маємо відзначити, що її авторський колектив був більш об’єктивним у подачі наступальних дій. Наше судження базується на тому, що ані в документах Ставки ВГК 1943 року, ані у фронтових чи армійських документах нами не виявлено свідчень про планування або реалізацію “Чернігівсько-Полтавської стратегічної наступальної операції”, “Донбаської стратегічної наступальної операції” чи “Нижньодніпровської стратегічної наступальної операції” [33]. Найявні лише документи щодо планування “Чернігівсько-Прип’ятської” [33, с. 193, 305–308], “Донбаської” [33, с. 187–190] та “Мелітопольської” наступальних операцій [33, с. 206], в інших випадках – це націлювання фронтового командування на ті чи інші дії на фронті Ставкою ВГК і Генеральним штабом РСЧА. Дії фронтів, що діяли на Дніпрі, регулярно корегувалися директивами Ставки ВГК через своїх уповноважених на фронтах – Г.К. Жукова (на київському та полтавсько-кременчуцькому напрямках) та О.М. Василевського (на дніпропетровсько-запорізькому та північно-таврійському напрямках). Останнє вказує лише на одне: стратегічно Червона армія була націлена на подолання Дніпра у будь-який спосіб і фактично будь-якою ціною.

Оцінюючи форсування Дніпра, автори наголошують, що ріка була подолана з ходу, що противник не зміг закріпитися на правому березі ріки, що це було значним досягненням стратегії радянського командування. Дійсно, форсування ріки проходило з ходу і це було виконання фронтовим та армійським командуванням директиви Ставки ВГК від 9 вересня 1943 року, якою Й.В. Сталін націлював командувачів фронтами й арміями на подолання Дніпра без стишення темпів наступу [33, с. 201]. Це привело до невиправданих жертв, до захоплення незручних в оперативному плані плацдармів і т. д. Автори на це чітко не вказують, але все ж визначають та називають причини невдач Червоної армії під час форсування Дніпра. Серед них – поспішність в діях, відставання артилерійських, інженерних та понтонних частин, тилових служб та підрозділів забезпечення. При цьому, як не дивно, констатують, що альтернативи форсуванню ріки з ходу не було, оскільки швидкі дії Червоної армії на Дніпрі не дозволили німецьким частинам закріпитися на правому березі. Останнє є тиражуванням радянського міфу про те, що Червона армія “переступила Дніпро” [27, с. 1], тобто подолала його швидко і без зайвих зусиль, за 5–7 днів [28, с. 361–362]. Дане уявлення про форсування Дніпра в радянській мілітаристиці почало формуватися ще в роки війни. З часом теза про швидке форсування Дніпра радянськими з’єднаннями стала ключовою в радянській та пострадянській (у тому числі і вітчизняній) історичній науці [45; 19].

Оцінюючи загальний хід бойових дій у “боротьбі за Дніпро” наприкінці серпня – у грудні 1943 року, автори намагалися бути об’єктивними в оцінках обох сторін – і Вермахту, і Червоної армії. Для прикладу, дослідники визнали, що німецьке командування доволі грамотно організувало відхід частин за Дніпро у середині вересня – на початку жовтня 1943 року і в той же час натякнули, що на Лівобережжі

Дніпра та на Донеччині радянським з'єднанням не вдалося організувати жодного котла, навіть за умови значної переваги над противником у живій силі й техніці. Останнє, між іншим, можна розглядати як один із головних факторів радянського успіху в усій кампанії.

Цікавим і знаковим є ще одне спостереження. У дослідженні простежується спроба подати “боротьбу за Дніпро” Червоної армії і Вермахту як частину єдиної з Курською битвою літньо-осінньої кампанії, тим самим “науково” відпрацювати сталінську тезу про те, що подолання Дніпра у ході літньо-осінніх боїв є закріпленням докорінного перелому у війні, який був започаткований під Сталінградом та відбувся на Курській дузі. Насправді ж це можна розглядати лише як чергову спробу припасувати зручний фактаж під сталінську концепцію “переломного 1943 року”. Останнє можемо ще раз підтвердити не лише тим фактом, що Дніпро на південь від Нікополя був подоланий у лютому – березні 1944 року, а й тим, що форсування Дніпра у районі Черкас продовжувалося до середини грудня 1943 року [29], що явно виходить за межі осені того ж року.

Але так чи інакше, охарактеризована у межах роботи проблема протистояння Червоної армії і Вермахту довкола Дніпра як стратегічного об'єкту німецької оборони визначається як одна із перших спроб глибокого та аналітичного осягнення “боротьби за Дніпро” наприкінці серпня – у грудні 1943 року. Хоча робота і носила закритий характер, ряд її положень лягли в основу наступних праць, присвячених проблемі німецько-радянського протистояння на Дніпрі.

З-поміж видань закритого характеру цікавою для сучасної наукової аналітики є фундаментальна праця “Стратегічний нарис Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” [38], підготовлений колективом воєнних істориків у складі 27 осіб під керівництвом полковника А.М. Грильова та під загальним редагуванням генерал-лейтенанта С. П. Платонова [38, с. 2]. Робота над дослідженням тривала наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років, саме ж видання було опубліковане 1961 року Військовим видавництвом Міністерства оборони СРСР. Дослідження було надруковане під грифом “Цілком таємно” та з поміткою на редакційній сторінці “в книзі пронумеровано 984 сторінки” [38, с. 1–2]. На те, що ця робота була секретною вказує і той факт, що вона не була включена в огляд радянської історіографії війни, зроблений А. М. Грильовим для “Воєнно-історичного журналу” у 1968 році [12; 13].

Події, пов'язані з протистоянням Червоної армії і Вермахту на Дніпрі, викладені у восьмій главі “Літньо-осіння кампанія 1943 року (липень – грудень 1943 р.)” [38, с. 503–595], яка була підготовлена все тим же полковником Г. А. Колтуновим [38, с. 976]. Відразу варто зауважити, що цікавий для нас матеріал не є абсолютним переспівом тез і суджень, викладених автором у роботі “Операції Радянських Збройних сил...”, що вказує на пошук істориками з Воєнно-наукового управління Генерального штабу найбільш “оптимальної” схеми подачі подій на німецько-радянському фронті, пов'язаних з битвою за Дніпро.

Аналіз змісту цікавої для нас частини дослідження засвідчує таке.

Перше. Автор чітко об'єднав в одну кампанію події на Курській дузі та просування Червоної армії до Дніпра, форсування ріки та захоплення плацдармів на її західному березі в одну велику баталію, яку назвав “літньо-осінньою кампанією 1943 року”, окресливши її хронологічні рамки у межах липня – грудня 1943 року. Останнє засвідчується навіть назвою відповідної глави [38, с. 503]. Нині такий підхід можна розглядати не лише як дотримання уже усталеної на той час сталінської концепції “переломного 1943 року”, а як спробу загнати перемоги Червоної армії на Дніпрі у тінь переможних Сталінградської і Курської битв, які відбулися на території РСФСР і яким уже було припасоване їхнє “всесвітньо-історичне” значення як у “Великій Вітчизняній”, так і в Другій світовій війні.

Друге. Автор, як і в попередній роботі, не використовував у дослідженні поняття “битва за Дніпро”, але в цілому датував події, пов'язані з виходом радянських з'єднань до ріки, її форсуванням і захопленням стратегічних плацдармів на західному березі у межах кінця серпня – кінця грудня 1943 року. Принагідно зазначимо, що точніші хронологічні рамки битви за Дніпро (24 серпня – 24 грудня 1943 р.) в радянській історичній науці були призначені лише в 1970-х роках [45], після появи монографії Г.М. Уткіна “Штурм Східного валу. Звільнення Лівобережної України і форсування Дніпра” [43]. Тоді ж у радянській мілітаристиці закріпилося ототожнення битви за Дніпро з подоланням “Східного валу” – німецької оборонної лінії вздовж дніпровського рубежу. Наше твердження про те, що часові межі битви були саме призначені, базується на тому, що загальний наступ п'яти радянських фронтів з головним завданням виходу до Дніпра розпочався раніше – у середині серпня 1943 року з прориву німецьких добре укріплених оборонних позицій довкола Харкова та вздовж річок Сіверський Донець і Міус, а закінчилося протистояння на дніпровському рубежі значно пізніше – навесні 1944 року після повного подолання Дніпра Червоною армією в межах України та ліквідації можливого прориву німецьких танкових і моторизованих дивізій до ріки на правобережжі.

Третє. У дослідженні немає подробиць щодо бойових дій на Лівобережжі Дніпра та на Донеччині. Дії Червоної армії і Вермахту означені пунктирно, з констатацією того, що наприкінці літа п'ять радянських фронтів (Центральний, Воронежський, Степовий, Південно-Західний і Південний), кореговані Ставкою ВГК та її уповноваженими Г.К. Жуковим і О.М. Василевським, успішно просувалися на чернігівському, київському, полтавсько-кременчуцькому, дніпропетровському та запорізькому напрямках, зламали німецьку оборону на Донеччині та, наступаючи на мелітопольському напрямку, вийшли на рубіж ріки Молочної. Дослідник не назвав жодної операції (ані Чернігівсько-Полтавської, ані Донбаської), а лише виділив стратегічні напрямки просування Червоної армії та виокремив ключові події, що відбулися під час наступу – звільнення Сум, Чернігова, Конотопа, Сталіно (Донецька), Полтави, Кременчука та інших українських міст.

Четверте. Автор, на відміну від попередньої роботи, не виділив форсування Дніпра в окремий етап “боротьби за Дніпро”, послуговуючись тезою про те, що Червона армія пододала Дніпро з ходу, захопивши силами Центрального, Воронежського та Степового фронтів 21 плацдарм [38, с. 558], з-поміж яких два – в районі Києва і Кременчука – були розширені до рівня стратегічних.

П'яте. Протистояння на Дніпрі у жовтні – грудні 1943 року ототожене з боротьбою за Київ (важливий політичний, економічний та культурний центр), столицю України, яка стала першою визвольною з-поміж окупованих столиць союзних республік. Варто наголосити, що для автора бої за Київ – це наступ армій Воронежського (1-го Українського) фронту з раніше захоплених плацдармів в районі букринського вигину на Дніпрі та в районі села Лютиж – на північ від Києва, який він назвав “Київською наступальною операцією”, визначивши її хронологічними рамками 12 жовтня – 23 грудня 1943 року [38, с. 567]. При цьому операція не розділена на наступальну та оборонну фази, як це прийнято в сучасній історіографії.

Шосте. У роботі досить чітко розставлено акценти щодо стратегічних здобутків Червоної армії у ході “боротьби за Дніпро”. Серед них – злам німецької оборони на дніпровському рубежі, унеможливлення нав'язати Червоній армії т. зв. “позиційну війну”, захоплення київського та кременчуцького стратегічних плацдармів, блокування 17-ї німецької армії в Криму та створення передумов для наступу на Правобережній Україні. В оціночних судженнях автор наголосив, що німецько-радянське протистояння на Дніпрі стало завершенням докорінного перелому не лише у “Великій Вітчизняній”, а й Другій світовій війні на користь СРСР та усієї антигітлерівської коаліції [38, с. 594]. При цьому в роботі немає ні слова про взаємозв'язок дій Червоної армії на Дніпрі з бойовими діями союзників СРСР на інших театрах світового конфлікту.

Констатуючи викладене, варто відзначити, що усі тези, судження і висновки базуються на широкій та оригінальній джерельній базі – журналах бойових дій, директивах Ставки ВГК, на даних “архіву Головного розвідувального управління”, а також на матеріалах, накопичених Воєнно-науковим управлінням Генерального штабу Збройних сил СРСР. На нашу думку, використання такого характеру документів стало підставою для засекречення роботи.

Окрім того, у дослідженні викладені факти і судження, введення яких в науковий обіг не віталось радянською цензурою 1950-х – 1960-х років та було включено до переліку матеріалів заборонених для оприлюднення в СРСР [31]. З огляду на це важливо відзначити, що у роботі в межах окресленої проблеми вперше були наведені порівняльні дані щодо живої сили і техніки задіяних сторонами у протистоянні РСЧА і Вермахту на Дніпрі, зазначені точні цифри щодо мобілізації в Червону армію під час битви. При цьому авторський колектив, наголошуючи на німецьких втратах, не порушив питання щодо радянських втрат на Дніпрі [38, с. 583].

Наведені цифри засвідчують двократну і більшу перевагу Червоної армії над Вермахтом у живій силі, що дозволяє порушити констатацію того, що переламати хід подій на Східному фронті вдалося не військово-стратегічним мисленням і плануванням у поєднанні з актуальними здобутками військового мистецтва, а досягненням чисельної переваги у живій силі, що дозволяло вільно закривати проблемні місця на фронті резервами. Останнє, безумовно, вартувало великої кількості загиблих. На це опосередковано вказують оприлюднені у межах дослідження цифри щодо мобілізованих у лави РСЧА. Автори зазначають, що всього на німецько-радянський фронт з липня по грудень 1943 року було спрямовано 1 238 924 особи у складі т. зв. маршових поповнень (тобто тих, хто пройшов первинну підготовку). З них на фронт у липні – вересні потрапило 627 092 бійці, інші 611 832 червоноармійці були направлені в діючу армію у жовтні – грудні 1943 року [38, с. 565]. Як відомо, стратегічним для просування Червоної армії у цей час був південний фланг німецько-радянського фронту (це територія України), де, на відміну від інших напрямків, безперервно наступали Центральный, Воронежський, Степовий, Південно-Західний та Південний фронти. Наведені цифри з розподілом на квартали хоч і непрямо, але можуть

свідчити про рівень радянських втрат і це лише серед офіційно мобілізованих та підготовлених бійців. Проблема т. зв. “чорної піхоти” з цілком зрозумілих мотивів не була порушена.

Виходять за межі дозволених цензурою й інші оціночні судження, представлені в роботі. Зокрема, автор розкритикував дії командування, пов’язані зі слабкою організацією роботи інженерних та понтонних підрозділів, із застосуванням танкових з’єднань, механізованих та артилерійських частин, з організацією роботи авіації, тилових служб та служб забезпечення, які в комплексі гальмували дії армій різних фронтів під час захоплення та розширення плацдармів. Окрім цих, були висловлені і критичні зауваження на рахунок армійських та фронтових розвідок, які спільно з інженерними й топографічними частинами не упередили дії відповідного командування щодо форсування Дніпра у незручних для того місцях.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що у пропонованому дослідженні вперше у вітчизняній історичній науці комплексно проаналізовано інтерпретацію подій, пов’язаних з протистоянням Червоної армії і Вермахту на Дніпрі наприкінці літа 1943 – на початку весни 1944 року, на сторінках закритих радянських видань з історії німецько-радянської війни, що були підготовлені в СРСР у перші повоєнні десятиліття. Опрацювавши відповідні видання, відзначимо, що вони підготовлені військовими істориками з Воєнно-наукового управління Генерального штабу Радянської армії та базуються на широкій джерельній базі. Хоча закриті роботи з історії війни і не насичені матеріалами про керівну роль партії в організації знакових перемог Червоної армії, в цілому вони побудовані на сталінській концепції бачення війни та її ключових епізодів і “поворотних пунктів”. Останнє стосується і битви за Дніпро, події якої за тими ж сталінськими лекалами подані як закріплення докорінного перелому у війні. Для цього події, пов’язані з битвою за Дніпро, подані у межах кінця серпня – кінця грудня 1943 року, які ототожнені з виходом на дніпровський рубіж, його форсуванням та боями за Київ – як за один із ключових і знакових об’єктів, що мав бути деокупований у рамках “другого етапу літньо-осінньої кампанії 1943 року”. Тим самим окрема широкомасштабна баталія на Дніпрі була загнана в тінь перемог Червоної армії під Сталінградом і Курськом. Важливо, що у межах закритих досліджень з історії німецько-радянської війни протистояння Червоної армії і Вермахту на Дніпрі подане у доволі широких деталях з критичним осмисленням недоліків, прорахунків і недопрацювань радянського командування, що не віталося радянською цензурою. Водночас ряд проблем – використання “чорної піхоти”, загороджувальних загонів, оцінок радянських втрат – у дослідженнях закритого характеру не порушувалися. Факти і судження з історії дніпровської баталії, накопичені у закритих радянських виданнях, за умов їх критичного осмислення можуть бути цінними для новітніх досліджень битви за Дніпро.

Література:

1. Битва за Днепр. 1943 г. / Сост. В. Гончаров. Москва : Хранитель, 2007. 777 с.
2. Боевой состав Советской Армии: в 5 ч. Москва : Военно-научное управление Генерального штаба, 1964–1990. Ч. I–V.
3. Военные кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (Справочно-статистические материалы). Москва : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1963. 324 с.
4. Возненко В.В. Битва за Днепр. *Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник статей* / Под общ. ред. П.А. Жилина. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1956. С. 241–265.
5. Возненко В.В. Битва за Днепр и Киевская наступательная операция. *Военная мысль*. 1963. № 10. С. 55–69.
6. Возненко В.В. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 г. (Краткий оперативный очерк) / Отв. ред. С.П. Павленко. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1951. 264 с.
7. Воробьев Ф.Д., Кравцов В.М. Победы Советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: краткий очерк. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1953. 432 с.
8. Ворошилов К.Е. Гениальный полководец Великой Отечественной войны. *Ворошилов К. Е. Сталин и Вооружённые Силы СССР*. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1951. С. 51–98.
9. Герои битвы за Днепр. *Красная звезда*. 1943. 17 октября. С. 1; 20 октября. С. 1; 23 декабря. С. 1.
10. Грицюк В. Праці радянських воєнних істориків закритого характеру щодо аналізу воєнних дій на теренах України часів Другої світової війни. *Сторінка воєнної історії України: Збірник наукових статей*. 2009. Випуск 12. С. 25–30.
11. Грылев А. Бой 49-й гвардейской стрелковой дивизии по ликвидации херсонского плацдарма немцев (декабрь 1943 г.). *Боевые действия стрелковой дивизии: Сборник тактических примеров из Великой Отечественной войны / Под ред. К. В. Сычева, М. М. Малахова*. Москва : Воениздат, 1958. С. 375–385.
12. Грылев А. Советская военная историография в годы Великой Отечественной войны и послевоенные годы. *Военно-исторический журнал*. 1968. № 1. С. 90–100.
13. Грылев А. Советская военная историография в годы Великой Отечественной войны и послевоенные годы. *Военно-исторический журнал*. 1968. № 3. С. 77–89.
14. Грылев А.Н. Победа Советской Армии на Правобережной Украине (1944 г.). Москва : Военное изд-во МО СССР, 1953. 128 с.
15. Исаев Ф.М. Битва за Днепр. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1944. 28 с.

16. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: В 6-ти т. / Гл. ред. комис. Поспелов Н. П. (предс.) и др. Т. 3. Коенной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 – декабрь 1943 гг. / Под. ред. Ю.П. Петрова. Москва : Воениздат, 1964. 660 с.
17. Карпов А. Бои за Харьков. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1943. 48 с.
18. Карпов А. Освобождение Донбасса. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1943. 28 с.
19. Коваль М.В. Битва за Дніпро 1943 / Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1. (А–В). С. 253–254.
20. Командование корпусного и дивизионного звена Советских Вооруженных Сил периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Москва : Военная академия им. М.В. Фрунзе, 1964. 572 с.
21. Коротков Г. Битва за Днепр и фальсификаторы истории. *Военная мысль*. 1968. № 11. С. 60–71.
22. Коротков И. Битва за Мелитополь. Москва : Госполитиздат, 1944. 36 с.
23. Лисенко О.Є. Битва за Дніпро як об'єкт історіописання. *Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення м. Києва від нацистських загарбників: Збірник наукових праць / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 р. Київ : ДП “НВП” Пріоритети”, 2013. С. 183–195.*
24. Лисенко О.Є., Пилявець Р.І. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії. *Український історичний журнал*. 2019. № 4. С. 88–117.
25. Мешеряков Г. Борьба за Киев. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1944. 50 с.
26. Морозов В.П. О периодизации и некоторых проблемах научной разработки истории Великой Отечественной войны. *История СССР*. 1970. № 3. С. 46–59.
27. Наступление продолжается. *Красная звезда*. 1943. 9 октября. С. 1.
28. Операции Советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне: В 4-х т. / Отв. ред. С.П. Платонов. Т. II. Операции Советских Вооружённых Сил в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – декабрь 1943 г.). Москва : Военное изд-во МО СССР, 1958. 520 с.
29. Перегудов В.Ф. Форсирование Днепра 52-й армией в районе Черкасс (ноябрь – декабрь 1943 г.). *Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Выпуск 12. / Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской армии. Военно-историческое управление*. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1953. С. 59–111.
30. Перечень сведений, запрещённых к опубликованию в открытой печати и по радио. Москва, 1949. 72 с.
31. Перечень сведений, запрещённых к опубликованию в печати, передачах по радио и телевидению. Москва : Главлит СССР, 1965. 228 с.
32. Печененко С.Д. Форсирование Днепра 37-й армией в районе Кременчуга (сентябрь – октябрь 1943 г.). *Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Выпуск 12. / Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской армии. Военно-историческое управление*. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1953. С. 5–58.
33. Русский архив: Великая Отечественная война. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Москва : ТЕРРА, 1999. Т. 16(5–3). 360 с.
34. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Москва : Воениздат, 1947–1960. Т. 1–43.
35. Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Москва : Воениздат, 1949–1954. Т. 1–14.
36. Сборник материалов по изучению опыта войны. Москва : Воениздат, 1942–1945. Выпуск 1–20.
37. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1946. 208 с.
38. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Отв. ред. С.П. Платонов. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1961. 982 с.
39. Таленский Н. Великое сражение под Сталинградом. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1943. 32 с.
40. Таленский Н. Летняя кампания 1943 года (Краткий обзор). Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1944. 32 с.
41. Тельпуховский Б. С. Битва за Днепр. *Военная мысль*. 1953. № 15. С. 10–19.
42. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін. Київ : НВП “Видавництво “Наукова думка, НАН України”, 2011. Кн. 1. 735 с.
43. Уткин Г.М. Штурм “Восточного вала”. Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. Москва : Военное издательство МО СССР, 1967. 464 с.
44. Шарохин М. Форсирование водных преград в ходе наступления (Приведены примеры из опыта Великой Отечественной Войны). *Военная мысль*. 1947. № 4. С. 32–41.
45. Шеховцов Н.И., Колтунов Г.А. Битва за Днепр 1943 / Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Председ. Гл. ред. комисии А.А. Гречко. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1976. Т. 1. С. 481–484.